

העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים בעקבות הסרת גבול

בהדגמה: 'הקו הירוק'

טל יער-ויזל וארנון סופר

תקציר

נושא מאמר זה הוא 'הקו הירוק', דהיינו, הגבול שהפריד בין מדינת ישראל לשטחי יהודה ושומרון מאז הסכם שביתת הנשק בין ישראל לירדן בשנת 1948. גבול זה שימש גבול סגור במשך 19 שנים. החל בחודש יוני 1967, מאז מלחמת ששת הימים, אין 'הקו הירוק' קיים עוד כגבול מדיני פעיל, והוא מהווה חיץ מינהלי בין מדינת ישראל ליהודה ושומרון.

מחקר זה דן בשאלת טשטושו או אי טשטושו של 'הקו הירוק' כאלמנט גיאוגרפי בנוף, לאחר ביטולו כגבול פעיל בשנת 1967.

השאלה הנשאלת היא האם גבול, לאחר ביטולו, מותר "צלקת" בלתי הפיכה בנוף?

אחת עשרה תחנות, המייצגות נופים שונים, נבדקו לאורך 'הקו הירוק': נוף פתוח, נוף כפרי, נוף חקלאי, נוף עירוני וכד'. כל תחנה נבדקה בשתי תקופות שונות: בדיקה אחת בשנת 1967, מיד לאחר הסרת הגבול, ובדיקה שנייה, כעשרים וחמש שנים לאחר הסרתו של הגבול, בשנת 1992.

ההשוואה בין שתי התקופות התבצעה על-ידי ניתוח של צילומי אוויר ושל צילומי לוויין וכן על-ידי עבודת שדה.

הממצאים החשובים שנמצאו במחקר זה הם כדלקמן:

שני גורמים הם בעלי משמעות בעיצוב של אזורי הגבול שלפנינו: ייעור והתיישבות: נטיעת יער במקביל לקו גבול גורמת לאי טשטושו של קו הגבול, גם לאחר ביטול תפקודו בפועל. היער נותר כאלמנט קווי דומיננטי בנוף, ומונע רצף בין עברי הגבול.

גם הקמתם של יישובים לאורך תוואי 'הקו הירוק', לאחר ביטולו של קו זה כגבול פעיל, גרמה להדגשתו של תוואי הגבול בנוף.

הקדמה

תיחום גבולות הוא עתיק יומין, החל מסימוני טריטוריה שבטית, ועד לתיחום שטחיהן של אימפריות. עם הקמת המדינה הלאומית קיבלו הגבולות משנה תוקף. כיום אנו עדים להיווצרות גבולות חדשים, או מחודשים, במקומות שונים בעולם (כמו אלו המחלקים את הרפובליקות השונות של חבר העמים).

יתכן גם קיומו של תהליך הפוך: גבולות משנים תפקודם והופכים מגבולות סגורים לגבולות פתוחים, ולעיתים גבולות משנים מיקומם או מתבטלים.

'הקו הירוק', ששימש גבול בין מדינת ישראל לממלכת ירדן משנת 1949 ועד לשנת 1967, אינו מתפקד עוד כגבול מדיני פעיל מאז מלחמת ששת הימים. 27 שנים חלפו מאז הסרת הגדרות, קירות הבטון והשלטים שהורו "כאן גבול". נשאלת השאלה: מה קרה ל'קו הירוק'? האם השנים שחלפו מאז הסרתו הביאו לטשטוש של תוואי הגבול מהנופים אותם חצה, או שמא השאיר הגבול "צלכת" בנוף?

רבים החוקרים שעוסקים במחקרי גבולות. במחקרים אלו נבחנו השפעותיו של גבול על הנופים בהם הוא עובר (Prescott, 1969; Minghi, 1978; Kristof, 1969; ואחרים) אך מעטים מאוד המחקרים העוסקים באזורים שמהם הוסר גבול, וכתהליכי טשטוש של הגבול מאזורים אלו.

על תהליך הסרת גבול ציין פרסקוט (Prescott, 1978), שגבול שננטש (Relict Boundary), גם לאחר שינוי תפקודו, יותר מסומן ע"י הבדלים בנוף, שהתפתחו בזמן שהיה קיים. פרסקוט הסביר, שכאשר מדינות המופרדות על-ידי אזור גבול, מרחיבות את שטחיהן, התכונות הפריפריאליות שאיפיינו את אזור הגבול משתנות יחד עם העברתו. אזור הגבול שהיה אזור לא מבוקש מבחינות כלכליות, ואף אינו אטרקטיבי להתיישבות, משנה את אופיו. בדרך-כלל, באזורי גבול שננטשו מצטמצמים כרוחבם השטחים בעלי התכונות הפריפריאליות, בעיקר כאשר במקום גבול הפרדה שהיה קיים באזור, יוצרו מגעים כלכליים ותורכתיים.

מחקרים שונים עוסקים בשינויים במיקום גבולות, אך התמקדותם היא במיקום הגבול החדש, ולא דווקא באזור ממנו הוסר הגבול. בחקר אזור שבו נקבע גבול חדש, ניתן דגש על בחינת ההשפעה של מעבר הגבול על הדפוסים המרחביים הקודמים, ותפקודם במצב החדש שנוצר בכלכלה, בחברה ובפעילות הפוליטית באזור (Hartshorne, 1933; גבול פולין-גרמניה; 1950, Moodie גבול איטליה-יוגוסלביה; House, 1959; גבול צרפת-איטליה ואחרים).

אזור המחקר הנדון הוא תוואי 'הקו הירוק' שנקבע ב-1949, במקטע שחצץ בין ישראל לירדן עד 1967. 'הקו הירוק' נקבע כקו שביתת נשק, אך בפועל הוא היווה גבול בינלאומי, שנשא אופי של חומת הפרדה, סגור באופן רשמי לתנועה ולמגע.

גבול זה נמשך מתוף ים המלח, דרך דרום הר חברון, אל מערבה של שדרת ההר המרכזי של ארץ-ישראל (ראה מפה 1). בדרכו תחם את אחד הקטעים החשובים של מדינת ישראל שכינויו "פרוזדור ירושלים". הפרוזדור נועד לחבר את מערב ירושלים עם מרכז המדינה. 'הקו הירוק' חצה את העיר ירושלים, בקטע אשר זכה לכינוי 'הקו העירוני', ובו היה המעבר היחיד, שער מנדלבאום.

המשכו של 'הקו הירוק' בשוליים המזרחיים של השרון: מעמק איילון עד לוואדי ערה. מוואדי ערה המשך הגבול מזרחה אל הגלבוץ, ומשם בתוואי נחל בזק עד למפגשו הנוסף עם הירדן.

העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים בעקבות הסרת גבול

גבול זה חצה נופים שונים ומגוונים, הן מבחינה טופוגרפית והן מבחינה אקלימית: אזורי מישור ואזורי הר, שטחים פתוחים ואזורים מיושבים, שטחי אקלים ים תיכוני ושטחי אקלים מדברי.

קו הגבול עצמו ניכר בשטחים הפתוחים והחקלאיים אותם חצה ע"י דרך הפטרולים שנפרצה לאורכו, וכן ע"י גדרות, תילי אבנים, חביות מבוטנות ובהן עמודים. בשטח העירוני היה קו הגבול עשוי גדרות, חומות בטון, מבנים ובהם עמדות ושדות מוקשים.

ב-19 שנות קיומו של הגבול, הוא השפיע על הנופים בהם עבר: נוצרו הבדלים בנופים שמשני עבריו, למשל, נוצרו פערים בין האוכלוסייה הערבית ממזרח לקו, שהיתה אוכלוסיית ספר של ממלכת ירדן, לאוכלוסייה הערבית שממערב לגבול, בעלת אזרחות ישראלית (קרמון, 1977; ברור, 1984, 1988). אולם, כאמור, המחקר הנדון אינו עוסק בהשפעת הגבול על הנופים שמשני עבריו בשנים בהן היה קיים, אלא בתוואי הגבול לאחר ביטולו כגבול מדיני פעיל, משנת 1967 ואילך.

גבול שהיה כמשך 19 שנים חיץ סגור כמעט לחלוטין, ואשר מנע מגע חופשי בין האוכלוסיות שמשני עבריו, הפך באופן פתאומי, לגבול מינהלי פנימי, במרחב הנתון כולו לשלטון ישראל. כלומר, במהירות רבה חלה תמורה קיצונית באופי תפקודו של הקו המפריד ובאופי של תפקוד אזורי הספר המלווים אותו.

אחד הביטויים למחיקת הקו, בא לידי ביטוי כרטוגרפי רשמי: 'הקו הירוק' אינו מופיע עוד במפות היוצאות לאור על-ידי מדינת ישראל.

למעשה, ביטולו של 'הקו הירוק' בא לידי ביטוי בנושאי שטח, אך לא חל שינוי בהתייחסות המשפטית לאוכלוסייה הערבית שבעברו המזרחי של הקו: אוכלוסייה זו המשיכה להיכרל מבחינה רשמית מאזרחי מדינת ישראל, ובכלל זה מערכי ישראל.

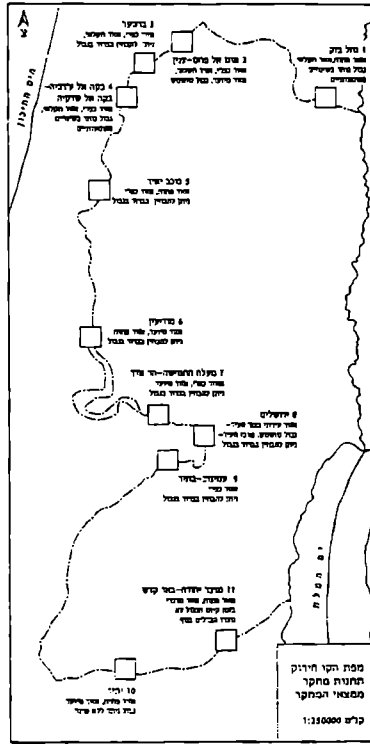
כמו כן, נותר הקו כחיץ אדמיניסטרטיבי-ניהולי: הקו מפריד בין מחוזות נפרדים ובין סמכויות ניהול שונות. 'הקו הירוק' הינו חיץ בין שתי מערכות חוקים שונות ובין שתי סמכויות משפט נבדלות: המערכת האזרחית במערבו והמערכת הצבאית מזרחה לו, פרט להחלתו של בג"צ בשני עברי הקו.

בדיון על טשטושו או על אי-טשטושו של הגבול בנוף, יש לציין ש'הקו הירוק' נותר כחיץ מינהלי-חוקתי, גם לאחר ביטולו כגבול מדיני.

מטרת המחקר היתה לברר, האם ובאיזו מידה, נותרו השפעות גבול על הנוף לאחר ביטולו. לשם כך נבחרו 11 תחנות מחקר מייצגות, ובהן נבדקו התהליכים שהתרחשו במקטעים השונים באופיים.

תחנות המחקר הינן:

1. קטע גבול בתוואי טבעי: נחל בזק.
2. קטע גבול בשטח בו גרה אוכלוסייה יהודית לצד אוכלוסייה ערבית: הקטע הסמוך לוואדי ערה, בו עבר הגבול בין אום אל פחם ומי עמי לכפר ענין.



3. קטע גבול שחצה כפר: ברטעה.
4. קטע גבול שעבר באזור של אוכלוסייה ערבית צפופה משני עברי הגבול, באזור "המשולש": בקה אל עירביה ובקה אל שרקיה.
5. קטע גבול באזור השרון שהיה בעל אופי חקלאי ופתוח, וכיום קיים בו היישוב כוכב יאיר.
6. קטע גבול כשטח הפקר: אזור מודיעין.
7. אזור התיישבות יהודית אינטנסיבית שבו כוצעו פעולות ייעור, מול התיישבות ערבית דלילה באופן יחסי: קטע בצפון פרודורו ירושלים - אזור גבעת הרדאר והר אדר.
8. גבול עירוני: 'הקו העירוני' שחצה את ירושלים.
9. קטע גבול שהקביל למסילת הברזל לירושלים: אזור הכפר בתיר.
10. קטע גבול באזור בעל אקלים ערבתי, שמעברו הישראלי ניטע יער: אזור יתיר.
11. קטע גבול שעבר באזור מדברי פתוח: קטע כדרום הקו, במדבר יהודה.

מקטעי גבול אלו נבדקו בשתי תקופות: בעזרת תצלומי אוויר נבדקו נתונייהם בשנת 1967, סמוך לסיומה של מלחמת ששת הימים ולהסרתו של 'הקו הירוק' כגבול מדיני פעיל. ואילו נקודת הזמן השנייה היחה בשנים 1992-1993, מחקר שנעזר, בנוסף לעבודת שדה, בניתוח תצלומי אוויר והדמיות לוויין.

העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים בעקבות הסרת גבול

הממצאים שהתקבלו בכל תחנה ותחנה דורגו ב"סולם לדירוג ממצאים", סולם הערכות זה מכיל מדרגות הנעות בין "גבול שנותר ללא שינוי" ועד ל"גבול שנעלם לגמרי". סולם זה מסייע במתן הסברים לגבי הגורמים השונים המשפיעים על העלמות תכונותיו של קו הגבול.

ממצאי המחקר

בחרנו לפרט כאן את ממצאיהן של שתיים מבין תחנות המחקר שפורטו לעיל: ברטעה וירושלים, ושני גורמים כלליים שהשפיעו רבות על הגבול; התיישבות וייעור.

כפר ברטעה, מסמל את שרירותו ואת אופיו הבלתי מתחשב של 'הקו הירוק'. תושבי הכפר, ואחרים, נהגו לתאר כיצד חצה הגבול את הכפר, כאשר תוואי הגבול נקבע לאורכו של הוואדי החוצה את הכפר. במשך 19 שנות קיומו של הגבול, התרחקו שני חלקי הכפר זה מזה: האוכלוסיות שבשני צידי הגבול השתייכו למדינות עוינות, והבנייה, בכל אחד מעברי הגבול, התפתחה בכיוונים מנוגדים.

ניתן היה לשער, שעם ביטולו של הגבול בשנת 1967, ולמרות ההבדלים שנוצרו בגין אזרחותם הישראלית של תושבי החלק המערבי, לעומת היותם של תושבי החלק המזרחי תושבי יו"ש, תחול התקרבות בין שני חלקי הכפר.

במחקר זה נמצא, שתהליך התקרבות זה לא התרחש, וההתרחקות הגאוגרפית בין שני עברי הכפר אף הוחרפה.

מטיב לתאר זאת דוד גרוסמן בספרו "נוכחים נפקדים": "במלחמת ששת הימים נפרץ הקו הירוק. שני חצאי השלם קירטעו זה אל זה, נפגשו בתוך הוואדי, דבקו זה בזה למשך כמה שעות, ושבו איש אל כפרו נכונים" (גרוסמן 1992, פרק 3, עמ' 39).

מכיוון שהמעמד המשפטי של התושבים בשני חלקי ברטעה, אינו זהה, כנ"ל, עדיין מתפקד הכפר כשני כפרים נפרדים, ויותר מכך: עדיין ניתן להבחין בברור כתוואי הגבול שעבר בתוך הוואדי. למרות הסרת הגבול ממשיכים שני המוקדים, שני חלקי הכפר, להתפשט לכיוונים נגדיים.

'הקו העירוני' הוא הכינוי שניתן לקטע 'הקו הירוק' שחצה בשנים 1949-1967 את העיר ירושלים. קטע זה של הגבול, הוא המשמעותי והחשוב ביותר לאורכו של 'הקו הירוק', הן מבחינת השפעתו על האוכלוסייה שהיתה חיה בצילו, והן בשל הסמליות שבו והסמליות שבהסרתו. ההשערה היתה, שאיחודה של העיר ותנופת הבינוי המהירה שנעשתה בה, יגרמו למחיקתם של סימני הגבול ולטשטושם של האלמנטים הקווים שנלוו לגבול זה.

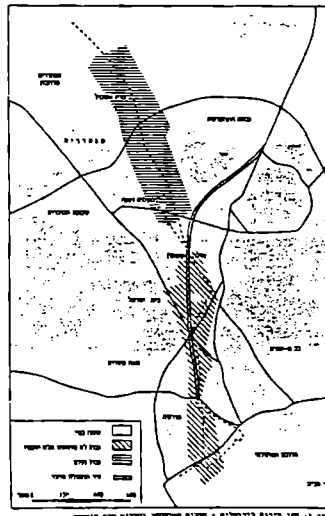
בניתוח תצלומי אוויר של צפון ירושלים ניכרים שינויים בולטים בין נופי 1967 לנופי 1992. ב-1967 ניתן היה להבחין בברור בקו הגבול, באזור בית-הספר לשוטרים, בואך שיח' ג'ראח, שם היה קו הגבול בעל כיוון עשבי נמוך, ולאורכו היו שטחים ריקים. ניכר היה הבדל בולט בין שיכוני "בתי פאג'י", השכונה היהודית שנבנתה בשנות ה-50 ממערב לגבול, לשיח' ג'ראח, שכונה ערבית מרווחת, של בתים פרטיים מוקפים גינות, שממזרח לקו. ב-67' לא היו בקטע זה דרכי רוחב כלשהן,

ושתי הדרכים המרכזיות הקבילו (פחות או יותר) לקו הגבול: האחת ממזרח לו – דרך שכס, והשנייה ממערב לו – רח' שמואל הנביא (לכיוון שער מנדלבאום).

ב-1992 לא נותר כל זכר, מקטע זה של 'הקו העירוני'. כחלק ממדיניות של "עיבוי העיר", ומתוך רצון לקשור במהרה את הר הצופים אל מרכזה של העיר, ברצף יהודי, נבנו שכונות יהודיות על גבי 'הקו הירוק' וממזרח לו. באזור נבנו השכונות: רמות אשכול, גבעת שפירא וגבעת המבחר. כמו כן נמצאים באזור זה (ממזרח לגבול) אתר הנצחה וגן ציבורי "גבעת התחמושת". במקום נמצאות שתי דרכים ראשיות, שכיווןן מזרח-מערב, כלומר, חוצות את 'הקו הירוק' לשעבר: דרך ראשית לצפון העיר (מהכניסה המערבית לעיר ועד להר הצופים) ודרך ראשית, מרמות אלון לגבעת המבחר. כאן לא נסללה כל דרך מקבילה לתוואי הגבול (ראה מפה 2).

קטע "הקו העירוני" שעבר עד שנת 1967, מאזור שיח' ג'ראח ועד אזור שער שכס, היה שונה מאד מהקטע הצפוני לו, בהיותו נתון בתוך שטח הפקר. בקטע זה של קו הגבול היה שער מנדלבאום המעבר היחיד בין שני עברי 'הקו הירוק'. קטע זה של "הקו העירוני" בירושלים, זוכה כיום לכינוי "אזור התפר".

בקטע זה נסלל 'כביש מס' 1, התוצה את העיר מצפון לדרום (ראה מפה 2). כביש זה הוא חלק מ'תוכנית התפר' של אגף התכנון בעיריית ירושלים, זוהי תוכנית כינוי עיר, שזכתה לשם בעל משמעות סמלית, המעיד על מטרתה של התוכנית – תפירת העיר המערבית לחלקה המזרחי. וכך פורט במסמך של עיריית ירושלים: "אזור זה, למרות מיקומו האסטרטגי, לא התפתח עד היום ונשאר כרובו כשטח בלתי מוכנה. עד שנת 1967 היה האזור כשטח הפקר ומשנת 1967 לא נעשה דבר למען פיתוחו. כיום, כ-14 שנה לאחר איחוד העיר ניתן להצביע בכיורור על קו הפרדה בין מערב העיר למזרחה" (אגף מדיניות התכנון, 1981). נוסח זהה נכתב גם בתוכניות הבינוי העירוניות בשנים מאוחרות יותר (סידי ורנדר, 1986).



אולם, בשל האכלוס הצפוף של שכונות צפון ירושלים, נוצר צורך בסלילתו של כביש רחב, שימש את תושבי השכונות הצפוניות ויקשר אותם למרכז העיר. בשל המבנה הצפוף של שכונות מרכז העיר היווה אזור התפר, בשטחי ההפקר הריקים שבו, את הפתרון הנותן ביותר לסלילתו של כביש רחב מצפון העיר אל מרכזה. רוחבה של רצועת 'כביש מס' 1' כ-60 מ' (מחציתם סוללים). מתכנני הכביש היו מודעים לעובדה שהכביש הראשי עלול להפוך לחיץ פיסי בין שני חלקי העיר, וזאת אף-על-פי שיעד העל שנקבע לתוכנית "אזור התפר" היה איחוי הקרע בין שני חלקי העיר (מרגלית, 1990). קמחי, מי שהיה במשך שנים רבות האחראי על מדיניות התכנון בירושלים, סבור שכאשר ייבנו לאורכו של הכביש מבני תירות ומסחר כמתוכנן לא ניתן יהיה להבחין ב"משארי הגבול" (קמחי, 1993).

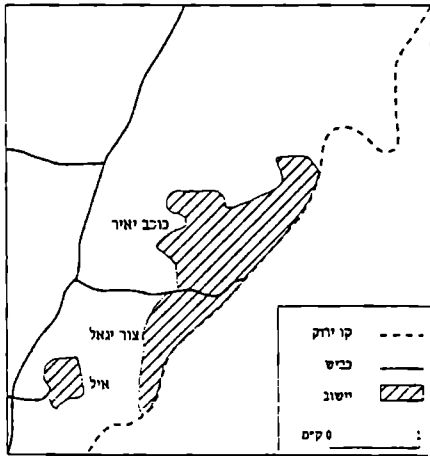
עם תום הקרבות בירושלים, ביוני 1967, הוסרו קירות המגן והעמדות, פורקו שדות המוקשים ופנו החורבות לאורך הגבול הישן (בהט, 1989). הסימנים הפיסיים (הגדרות, קירות האבן שנבנו לאורך הגבול) נמחקו, אבל 'הקו הירוק' בירושלים, שהפריד בין שני חלקי העיר במשך 19 שנים, לא נעלם. בחלקים שונים של הגבול עדיין ניתן להבחין בתוואי הקו: לעיתים כתוצאה מחוסר פיתוח של האזור במשך שנים רבות (למשל ממזרח להר ציון, מצפון לשער שכם), ולעיתים, בגלל שימושי קרקע ייחודיים לתוואי הקו המנציחים אותו ('כביש מס' 1', גן החומה). בכמה מקטעי הגבול בירושלים, נותר אלמנט קווי לאורך תוואי הגבול עקב קביעתו של הקו בסמוך לגורם דומיננטי (החומה), או בשל הטופוגרפיה של השטח (גיא בן הינום).

בעוד שהטבעת היהודית סביב העיר חוזקה, איחוי הקרע באזורים החשובים במרכז העיר, מול שער יפו ומול שער שכם, "אינו מההשגים הבולטים במאזן הכולל של תכנון ירושלים ופיתוחה" (קרואנקר, אצל פראוור, 1988). מתכנני העיר לא הציבו לעצמם מטרה לטשטש את קו הגבול. הם ראו באיחוד העיר בקנה מידה רחב את החשיבות העליונה, ולא ייחסו אותה חשיבות למחיקת התוואי וסימניו.

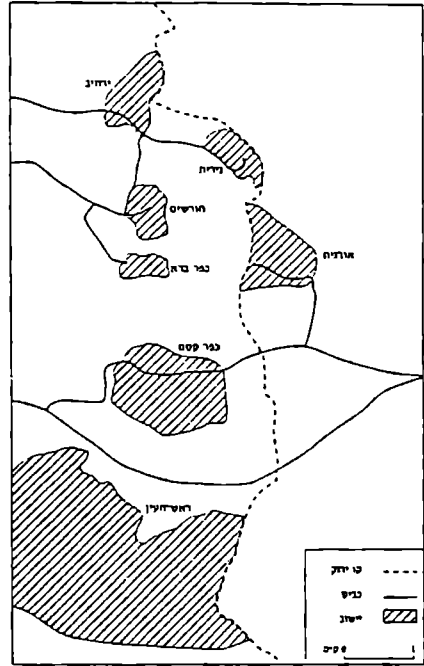
"תוכנית הכוכבים"

שנות ה-80 וה-90 הביאו תנופת בנייה חדשה לאורך 'הקו הירוק', שמטרתה יצירת רצף תישיבותי לאורך ציר הגבעות, ממערב להרי יהודה ולהרי שומרון. תוכנית זו זכתה לכינוי "תוכנית הכוכבים", או "פרוייקט ציר הגבעות". לפיה, יוקמו יישובים לאורך 'הקו הירוק'. יישובים אלו יהיו חלק ממערכת אזורית שתכלול תשתית דרכים, תעסוקה וכו'.

כפועל, לא כל היישובים שתוכננו, הוקמו או שיוקמו כעתיד, כמו למשל, היישוב הכריכה, שתוכנן להיבנות מדרום לוואדי ערה (היישוב היחידי מיישובי הכוכבים, שתכנונו היה על 'הקו הירוק' ומשני עבריו) לא יוקם כלל (חומש, 1993). היישובים שהוקמו אינם עוברים את 'הקו הירוק', וכך תוכנית הכוכבים אינה עוברת את 'הקו הירוק' מזרחה! (דונסקי, 1991; חומש, 1993; הניג, 1993) (ראה מפות 4,3).



מפה 4: התיישבות יהודית באזור כוכב יאיר, עד לקו הירוק, מבלי לחצות אותו



מפה 3: התיישבות יהודית משני צידי הקו הירוק שרק מנציחה אותו

בכדיקת מפת ההתיישבות עולה השאלה מדוע הוקמו היישובים לאורך תוואי הגבול ובסמוך אליו, ולא משני עבריו? ברור כי היישובים תוכננו כך כי קובעי המדיניות ביקשו שלא לחצות את 'הקו הירוק', לא לטשטשו, ולכן הם מיקמו את בתי היישוב לפי תוואי הגבול (ראה מפת כוכב יאיר). השאלה תמוהה עוד יותר, כשמתברר, שבנייתם של היישובים היתה כיוזמה, תכנון ובכיוצו של ממשלת הליכוד, אשר תמכה, כידוע, בהתיישבות יהודית ביהודה ובשומרון.

המצב שבו מהווה 'הקו הירוק' את תחום היישובים הנבנים לצידו, נכון גם לגבי יישובים שהוקמו מעבר לגבול, בשטחי יהודה ושומרון: כדוגמת היישובים הר אדר ואורנית (ראה מפה 3). שני היישובים גובלים ב'קו הירוק', וכדומה להתיישבות הכוכבים, נמצאים גדר היישוב או בתי הקיצוניים בצמוד ובמקביל ל'קו הירוק'. מדוע לא הורחבו יישובים אלו לתוך שטח מדינת ישראל? מדוע גם במקרים אלו נשמר 'הקו הירוק'? הסיבה היא ש'הקו הירוק' נותר כחץ ארמיניסטרטיבי בין המחוזות השונים של משרד הפנים ומינהל מקרקעי ישראל.

לפי זאב הניג, האחראי על בנייה כפרית במינהל, דווקא "מינהל מקרקעי ישראל" היה זה שהמליץ להתגבר על החיץ המינהלי, ולהרחיב, למשל, את היישוב אורנית לתוך תחומי 'הקו הירוק'. מה גם שבמקום יש קרקעות פנויות כבעלות המינהל. אריאל שרון, שהיה יו"ר ועדת השרים להתיישבות ושר הבינוי והשיכון טען, שלא ראה בתוכניות לפיהן היישובים ממוקמים אך ורק ממערב ל'קו הירוק' תוכניות סופיות, והאמין שהדברים ישתנו. עוד טען שרון, שבניית תוכנית

העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים כעקבות הסרת גבול

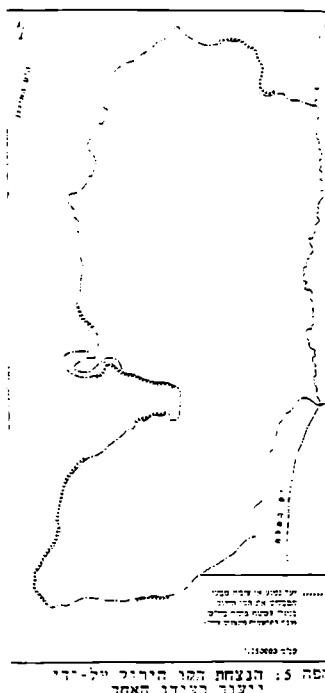
הכוכבים נועדה לפייס את המימשל האמריקאי, שלחץ באותה תקופה כנגד ההתיישבות היהודית בירוש (שרון, 1993).

לפיכך, ההתיישבות של העשור האחרון, בסמוך ל'קו הירוק' שמרה על מיקומו של הקו כחיץ בין השטח שממערב לקו לשטח שממזרח לו. הגבול שכביכול נעלם כהוראת ממשלות ישראל, נעשה הרבה יותר משמעותי בשטח משהיה לאחר 19 שנות קיומו. תיחומם של היישובים במקביל ל'קו הירוק' ובסמוך לו, מנציחה את מיקומו של קו זה כאלמנט בולט בנוף.

הייעור

בבדיקת אזורי המחקר השונים נמצא, כי אחד הגורמים המשמעותיים ביותר בנוף, שבא לידי ביטוי בסמוך ל'קו הירוק', הוא היערות שנטעה קרן קימת לישראל: לאורך כ-60 מתוך כ-300 הק"מ של 'הקו הירוק' ניטע יער. זאת אומרת, שניטע יער לאורך כ-20% מתוואי הקו. לא יפלא איפה, שבתוואי 'הקו הירוק' החוצץ בין היער וצידו השני הבלתי מיוער, ניתן להבחין בנקל בצילומי לוויין (ראה מפה 5).

בכל אחד מאזורי הייעור בגלבו, באזור אוס אל פחס, כמודיעין, במעלה החמישה, בעמינדב וביתר ניטעו עצים (בעיקר אורנים) במקביל לתוואי 'הקו הירוק' (מי עמי, עמינדב), או כדיוק עד לתוואי 'הקו הירוק' (יתיר, מודיעין, מעלה החמישה), בתוך תחומי 'הקו הירוק'.



למעשה, מאז קום המדינה ניטעו יערות לאורך גבולותיה. מטרת יערות אלו היתה, בין השאר, לממש את ריכוזות המדינה בפועל (קליאוט, 1992), ובכך למנוע מגורמים אחרים (ערביים) לקבוע עובדות אחרות בשטח. מטרה נוספת לנטיעה לאורך הגבולות נבעה מתוך צורך ביטחוני. לעיתים, שימש עץ נטוע כסימן הגבול. סימון 'הקו הירוק' ע"י נטיעה נעשה באזור הגלבוש וכמעלה החמישה (רוח, 1993).

לא כל היערות שקיימים כיום לאורך מה שהיה קו הגבול, ניטעו בשנים בהן היה הגבול קיים: בחלק מן האזורים נעשתה הכשרת השטח לקראת הנטיעות לפני 1967, אולם היער ניטע לאחר הסרת הגבול; כך חלק מהיער של מעלה החמישה וכך היער בעמינדב. באזורים נוספים, למשל מודיעין, הוכשר השטח וניטע היער לאחר 1967, ולמרות שהגבול המדיני כבר לא היה קיים, היער ניטע על-פי תוואי 'הקו הירוק'.

מדוע ניטעו יערות קרן קימת על-פי תוואי 'הקו הירוק' למרות שלא היה קיים עוד כגבול?

התשובה הרשמית הניתנת על-ידי קק"ל היא כי "אין קרן קימת נוטעת מתקציבה מעבר ל'קו הירוק', "בשל אי נכונותם של התורמים לתרום לייצור שמעבר ל'קו הירוק' " (מושקין, 1993).

התניית התורמים לטעת רק בתחומי 'הקו הירוק' נובעת מכך, שהמימשל האמריקאי מבטל את הפטור ממס הכנסה המוענק לתורמים אמריקאים עבור תרומותיהם למדינת ישראל. נציג מטעם המימשל האמריקאי בא לישראל מידי זמן, מתלווה בסיווריו לאנשי קרן קימת ובודק את מיקום הנטיעות! (רוח, 1993).

רק באזורים כודדים ניטע יער באזור הגבול ממזרח לו ובסמוך אליו: בואך גוש עציון וכאזור שמורת הטבע יער ריחן. בשני המקרים לא נעשו הנטיעות ע"י יערני קק"ל, אלא ע"י פועלים מיו"ש ובמימון כספי המימשל הצבאי.

לצד היתרונות האקולוגיים והוויזואליים שבנטיעת יערות, נועד לנטיעת יערות גם תפקיד כשמירת זכויות ציבוריות על הקרקע, ונמנעת השתלטות זרה על השטח (ארני, 1980). עובדה זו, היותו של היער אובייקט כעל משמעות פוליטית, היתה ברורה לממשלות ישראל ומומשה בגליל. אך למרות זאת, לא דרשו קובעי המדיניות בישראל, מ-1967 ועד ל-1993, לטשטש את 'הקו הירוק' ולטעת בסמוך אליו ממזרח, ובכך ליצור רצף מיוער משני עברי התוואי. ראש אגף הייעור בקק"ל, מרדכי רוח, אמר שמדיניות הייעור אותה מבצעת קק"ל, לא הושפעה מהמהפך בשלטון ב-1977, וכלל לא עלה הרעיון לטעת על 'הקו הירוק', ובסמוך לו ממזרח, על מנת לטשטשו כאלמנט קווי בנוף.

המיפוי המדוייק של קק"ל נעשה בעזרת מפות שבהן משורטט 'הקו הירוק', מפות שדומותיהן אינן מודפסות עוד ע"י מדינת ישראל ואינן בנמצא שנים רבות! יערני הקק"ל מסמנים את 'הקו הירוק' בשטח כשהם קובעים את אזורי הנטיעה. לכן, למעשה, היער הוא אלמנט הקיבוע העיקרי של 'הקו הירוק'.

העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים כעקבות הסרת גבול

נטיעת יערות במקביל לתוואי 'הקו הירוק' מנציחה את תוואי הגבול בנוף. כתוצאה מנטיעת יערות במקביל ל'קו הירוק' ניתן להבחין בקו זה גם 27 שנים לאחר ביטולו של הגבול כגבול מדיני פעיל.

סיכום

ברוב האזורים שנבדקו במחקר זה ניתן להבחין בבירור בעובדה שעבר בהם גבול. כלומר, שהאלמנטים הקווים שנוצרו כאזור הגבול לא טושטשו כעקבות הסרתו. כאשר הגבול הוא אלמנט פיסי וקווי בנוף, הוא יוותר כזה גם לאחר ביטולו של הגבול, כדוגמת נחל בזק וגיא בן הינום.

גם התכסית, הקרקע והצומח הם גורמים משמעותיים בהשפעתם על תכונות האזור: נטיעתו של יער מעברו האחד של הגבול יוצרת הבחנה ברורה בין שני האזורים אותם חצה בעבר. גורמי התכסית והצומח שנוותרו לאחר ביטולו של הגבול, מקבעים את רישומו בנוף.

במחקר נמצא כי המדיניות הממשלתית היא הגורם שהשפיע במיוחד על טשטושו או אי טשטושו של הגבול לאחר ביטולו: החלטת ממשלה (או כל גורם שהוסמך לכך ע"י הממשלה), לבנות יישוב או לטעת יער בהתאם לתוואי הגבול, גרמה להנצחתו של התוואי כאלמנט בנוף. באותו אופן, החלטה לסלול כביש שיחצה את הגבול, גרמה לטשטושו של הגבול וסלילת כביש לאורך הגבול חיזקה את התוואי. ההחלטה להשאיר את החלוקה האדמיניסטרטיבית של הארץ בהתאם לקו הגבול, לאחר ביטולו, גרמה לכך שהגבול נשאר כתוואי מפריד בין שני עבריו. כך היישוב אורנית, שלא קיבל היתר להרחבתו אפילו ממערב לקו, לשטח מדינת ישראל (הניג, 1993). הגורם המדיני הוא זה שמחליט לגבי החלטת חוק זהה בשני עברי הקו, ובכך יש באפשרותו להקהות את הניגודים שנוצרו בנוף כתוצאה משתי מערכות חוקים נפרדות.

ממחקר זה עלה בבירור, שלא רק מדיניות ממשלות ישראל (ימין ושמאל), היא שהביאה לאי טשטושו של 'הקו הירוק', אלא שגם למימשל האמריקאי תפקיד חשוב באי טשטושו של 'הקו הירוק' כאלמנט ברור בנוף: אי מתן פטור ממס הכנסה לתורמים לקרן קימת לישראל שהם אזרחי ארה"ב, מנע מקק"ל לטעת בשני עברי הגבול, ובכך לגרום לטשטושו. גם בניית 'תוכנית הכוכבים' מעברו הישראלי בלבד של 'הקו הירוק', היא תוצאה של לחץ אמריקאי. תוכנית זו גובשה על-מנת שלא להיכנס לחיכוכים מיותרים עם האמריקאים (שרון, 1993).

כאשר חפצה בכך הממשלה, התגברו הגופים המיישבים על "הבדלי המינהל, המחיר והתחיקה", ונבנו יישובים ישראליים, כתכנון ישראלי ותחת החוק הישראלי, בשטחי יהודה ושומרון. אך כאשר לא ראתה הממשלה בטישטושו של 'הקו הירוק' דבר בעל חשיבות, היא גרמה לאי טשטושו של הקו ואף סייעה מבלי משים לחיזוקו כגורם דומיננטי בנוף.

מאז פרוץ האינתיפאדה חזר 'הקו הירוק' לתפקד כגבול מבחינות שונות; למשטרת ישראל יחידות שיטור מיוחדות המופקדות על אזורי 'הקו הירוק', כעקבות הטלת סגר על תושבי יו"ש הוקמו גדרות בקטעים רבים לאורך דרך הפטרולים, גם במקומות שבהם לא היתה גדר כזו לפני 1967, כדוגמת תוואי הקו בסמוך למושב רם-און, או בסמוך לכוכב-יאיר.

עשרים ושבע שנים לאחר ביטולו של 'הקו הירוק' כגבול פעיל, הוא ניכר בנוף.

העלמותם של סימני הגבול עצמם (גדר, חביות, קירות בטון), לא הביאה לטשטושו של 'הקו הירוק' כאלמנט קווי בנוף. לאחר 1967 נוצרו הכרלים בין שני עברי תוואי 'הקו הירוק', הבדלים שלא נוצרו אף בתקופת קיומו של הגבול.

על-פי מחקר זה של 'הקו הירוק', נמצא שהגבול נותר כ"צללקת" בנוף, גם 27 שנים לאחר ביטולו.

מחקר 'הקו הירוק' עשוי להוות דגם למחקר באזורים אחרים שמהם הוסרו גבולות, כתנאי שגם באזורים אלו, נותר התוואי כחיץ אדמיניסטרטיבי בין האזורים אותם הוא חוצה, כדוגמת הגבול בין גרמניה המזרחית לגרמניה המערבית (Soffer, 1994).

ביבליוגרפיה

1. אגף מדיניות התכנון, (1981), אזור "התפר" – תדריך תכנון, עיריית ירושלים.
2. ארני, י. (1980), אדמת ישראל – תולדות, מדיניות, מינהל ופיתוח, קרן קימת לישראל, ירושלים.
3. כהט, ד. (1989), אטלס כרטא הגדול לתולדות ירושלים, כרטא, ירושלים.
4. ברור, מ. (1980), 'הקו הירוק' כגבול ביהודה ושומרון – הערכה גיאוגרפית כרקע לשינויים ולתיקונים, אוניברסיטת תל-אביב.
5. ברור, מ. (1984), "התהוות אזורי ספר בעלי אופי שוני משני עברי הגבול המפריד בין מדינות שונות כמשטרן וכתרבותן", אופקים בגיאוגרפיה, 10-9, עמ' 57-68.
6. ברור, מ. (1988), גבולות ישראל, יבנה, תל-אביב.
7. גרוסמן, ד. (1992), נוכחים נפקדים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
8. הניג, ז. (1993), ראיון עם האחראי על התיישבות כפרית במינהל מקרקעי ישראל, לשעבר ראש מחוז מרכז, מרץ, תל-אביב.
9. חומש, מ. (1993), ראיון עם מנהל אגף משתכנים, נכסי דיור ופיקוח, מינהל מקרקעי ישראל, פברואר, ירושלים.
10. מושקין, ב. (1993), ראיון עם ראש אגף הסברה, קרן קימת לישראל, ינואר, ירושלים.
11. מינהל מקרקעי ישראל, (1992), עתודות הקרקע, אגף התכנון ופיתוח, ירושלים.
12. מרגלית, מ. (1990), כינוי התפר – דו"ח לכינוי לאורך כביש מספר 1, עיריית ירושלים.
13. סידי, ג. (1992), ראיון עם ראש האגף למדיניות התכנון בעיריית ירושלים, נובמבר, ירושלים.

העלמותם של אלמנטים גיאוגרפיים בעקבות הסרת גבול

14. סידר, נ. ורנר, מ. (1986), תוכנית פיתוח למיגור הערבי, עיריית ירושלים.
15. צור, ז. (1989), "מקומה של הקרן הקיימת לישראל בעיצוב גבולות המדינה", שנה בשנה, עמ' 452-442.
16. קליאוט, נ. (1992), "אידאולוגיה ויעור בישראל – יער מעשה אדם באמצעות הקרן הקיימת לישראל", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל (י"ג), עמ' 106-87.
17. קמחי, י. (1993), ראיון עם איש מכון ירושלים, לשעבר ראש האגף למדיניות התכנון בעיריית ירושלים, פברואר, ירושלים.
18. קמחי, י. (1987), "קווים להתפתחותה של ירושלים מאז איחודה", דע, מרכז ההסברה, עיריית ירושלים.
19. קרמון, י. (1977), "השפעת 'הקו הירוק' על שני כפרים ערבים שכנים", בתוך: יהודה ושומרון, כעריכת שמואלי ואחרים, עמ' 431-422.
20. רוח, מ. (1993), ראיון עם ראש אגף היעור, קרן קימת לישראל, פברואר, אשתאול.
21. שחר, א. ואחרים, (1973), אטלס ירושלים, מסדה, ירושלים.
22. שרון, א. (1993), ראיון עם ח"כ, לשעבר שר הבינוי והשיכון, מרץ, ירושלים.
23. Ellis, W. (1991), "The morning after Germany reunited", National Geographic, sep (3), pp. 2-42.
24. Minghi J. and Rumley D. (editors), (1991), The Geography of Border Landscapes, Routledge, New York.
25. Prescott, J. (1987), Political Frontiers and Boundaries, Allen and Unwin, London.
26. Soffer, A. (1994), Conversion of Former Military sites: The Dynamics of the German-German border of 1989-1993, Environment and Quality of Life in Central Europe, Prague, IGU.